

Dávid Ferenc és a tömeg.

(Tömeglélektani tanulmány.)

1579. november közepén a legnagyobb magyar reformátor, Dávid Ferenc, kilehelte nemes lelkét a devai várbörtön egyik cellájában. Mint életfogytiglan elítélt rab halt meg, miután évtizedekig, mint a lelkek vezetője, fénye és igazsága járt kartársai előtt. Körülbelül öt hónapig volt rab: ellenfelei nem örülhettek sokáig diadaluknak. Annál kevésbé, mert rabsága alatt alakja minden elfogulatlan szemlélő lelkében még magasztosabbá vált, hiszen az igazságért szenvedett. És annál kevésbé, mert halála után hirtelen híre, neve még fennebb szárnyalt, túllépte az országrész szűkös határait, bejárta Európát, Amerikát, az egész világot s megtörténik ma is, hogy távoli országokban csak onnan tudják, hogy Transylvania van a világon, mert itt született és itt halt meg igazáért Dávid Ferenc. Mai nyelven szólva, Transylvania leghiresebb képviselője, legnagyobb „idegenforgalmi értéke“ a művelt nyugat előtt: Dávid Ferenc. Mert egyetemeken és történelmi társaságokban, szövegeken és vasárnapi iskolákban, folyóiratokban és könyvekben foglalkoznak ma is élete és alakja jelentőségével. Aminthogy foglalkozunk ezekkel mi is és ma is. Mindig is foglalkoztunk. Magyaráztunk tanait, elemlegettük tetteit, főképen pedig fejtegettük őt magát, lelki összetételét, kivételes egyénisége hatóerejének titkát. Ugy voltunk vele, mint a vallással a teológusok. Minden új tudományt kipróbáltak rajta. Kezdték a filozófiával, folytatták a földszelvény természettudományok különböző fajtáival, azután a társadalomtudomány ismereteit vették eszközül s végül: még ma is folytatják a lélektan újabb eredményeinek a vallás megvizsgálására való alkalmazását. Egyik módszer követi a másikat s igen sok részletben meg is cáfolja egyik a másikat. Mégis, károsnak azért nem mondható ez az egyre megújuló próbálkozás, mert a nagy és egészében talán soha meg nem fejthető titok sok részletét világhítták már meg a különböző tudományok. Mint ahogyan a mik-

roszkop alá helyezett vízcsepp sok ezernyi élőlényét, különböző vegyszerekkel festik meg, hogy láthatóakká legyenek s amint a vörösszin csak bizonyos fajta élőlényeket, a kékszin ismét egy másik mikrobatípust mutat meg s így tovább, azonképen mutatják meg a különböző tudományok a vallás titkának egy-egy, esz-kozeik számára elérhető, kutatási módszerük síkjába eső részét. Csak, persze, nem szabad azt gondolnunk, hogy egy tudomány a titok minden részére, egész lényegére nézve illetékes.

Dávid Ferencet főképen a történelem és a filozófia segítségével próbálták eddig magyarázni. Pl. Jakab Elek hatalmas és egyben eddig még egyedülálló tökéletességű munkájában, az 1879-ban kiadott „Dávid Ferenc emléke“ c. művében, Dr. Varga Béla pedig „Ami örökkévaló Dávid Ferenc életművében“ c. felolvasásában iskolapéldáját adták — egyik a történelem, másik a filozófia terén — tudományuk módszereinek Dávid Ferenc rendkívüli egyénisége titkának megfejtésére való alkalmazhatóságának.

Legujabban a lélektan módszerével próbálják megközelíteni Dávid Ferenc karakterológiai jelentőségét. Az az irodalmi vita is idetartozik, mely ép most folyik két fiatal unitárius lelkész között, kik közül egyik a szellemtudományi lélektant, a másik pedig az új, vagy biológiai lélektant tartja arra alkalmasabbnak. (L. Balázs Ferenc és Dr. Iván László vitáját a Keresztény Magvetőben.)

Mindezek után talán kevésbé lesz feltűnő, ha e dolgozat viszont a tömeglélektan tudományának szemszögéből próbálkozik meg Dávid Ferenc alakjának — a világért sem teljes, de legalább kis részben való — megvilágításával. Erre a kísérletre nem az vezetett, hogy a tömeglélektan éppen napjainkban kezd tudománnyá lenni, hanem főképen az a körülmény, hogy mióta csak Dávid Ferencről komolyabban és részletesebben hallottam, mindig vágytam az *élő* Dávid Ferenc megismerésére. Mert tanait, életrajzát előadhatjuk bármily részletesen és tudományosan, de azért az *élő* Dávid Ferenc még sem jelenik meg előttünk. Marad lexikoni adat, vallás, vagy kultúrtörténeti méltatás, életrajzi leírás, de mindig elmosódó, távoli és könyvszagú kép. Ahoz hogy az *élő* Dávid Ferencet megpillantsuk, valami olyan jelenetre van szükség, mely a maga általánosan emberi jellegzetessége folytán hozzánk is közel áll és amelynek részletei eléggé megismerhetők ahoz, hogy megfoghatóakká tegyék a résztvevő személyeket is. Ilyen jelenet Dávid Ferenc életéből a kerek kőhöz fűződő történet, melyet minden elemista

gyermek tanul már a hittan órán s mely minden unitárius ember előtt ismert. Éppen azonban, mert mindenki ismeri ezt a történetet, kézenfekvő az ellenvetés, hogy ezt a jelenetet bizony rosszul választottuk ki, mert hisz azt is mindnyájan tanultuk az iskolában, hogy a részletekről majd semmit sem tudunk. 1568-ban, az alba-juliai hitvita után Dávid Ferenc hazatért ekléziájába, Clujra. A clujiak tudták, mi végre ment ő Alba-Iuliára s ép azért szorongva várták hazatértét. Mikor közeledéséről értesültek, eléje sereglettek s az akkori Torda- és Belközép-utcák szögletén találkoztak vele. Dávid Ferenc a sokaság kérésére feláll egy kerek köre s oly ékesszólóan beszél onnan, hogy a tömeg, melyben az ősz Heltai is ott volt, vállára kapja s a főtéri templomba viszi. A hagyomány szerint, e naptól kezdve egész Kolozsvár unitáriussá lett. Ennyi az, amit tudunk erről az eseményről — *látszólag*. De csak látszólag, mert ha kissé belemélyedünk a történelem tanulmányozásába, sok olyan adatot gyűjthetünk össze, melyeknek segítségével a tömeglélektan fényét rávetíthetjük erre az egész jelenetre.

Ennek a jelenetnek három fő szereplője van: Dávid Ferenc, a tömeg és a kerek kő. Ezek közül, persze, a kerek követ ismerjük leginkább. Csak el kell mennünk a helybeli unitárius templomba, melynek oldalbejáróját, ha átlépjük, szembe találkozzunk a kerek kővel. Lényegtelen, hogy éppen ez a kő volt-e az a bizonyos kerek kő. Ha talán nem ez lett volna, akkor is egészen bizonyos, hogy ilyen, vagy ehhez legalább is nagyon hasonló lehetett az eredeti; mert hiszen az utat jelző ilyen kövek nem sokban különböztek egymástól. Már most gondolatban helyezzük vissza ezt a követ eredeti helyére, az akkori Torda- és Belközép-utcák szögletére, mely ma az I. G. Duca-utca és a P. Unirii szögletének felel meg. Ott áll hát a kő. Hogy milyen környezetben, ez most mellékes. Akkor is, most is, a figyelmet teljesen lekötötte és leköti a tömeg, mely a követ körülállja és az, aki a kövön áll: Dávid Ferenc. Ez utóbbi azonban fejtegetéseink „nagy ismeret”-en“-je, melyhez csak az ismertek alapján juthatunk el. Ép ezért vegyük a kerek kő ismertetése után tárgyalásunk tételül a *tömeget*.

Mit tudunk erről a tömegről? Mit tudunk egyáltalán a tömegekről? A felelet: mind többet és többet. Aki újságot olvas, aki mozgóképszínházba jár, aki korunk eseményei iránt érdeklődik: mindegyre szemben találja magát a tömeggel. Aki folyóira-

tokba mélyed, vagy kirakatokat néz meg, lépten-nyomon új és új fejtegetésekkel találkozik, melyek a tömegre vonatkoznak. Tömeglélektan, csoportlélektan, társadalmi lélektan néven egyik könyv a másik után jelenik meg s még a legeggyűzőbb társasági szeladon is tudja, mert mindegyre hallja, hogy Lenin, Mussolini, Hitler, Roosevelt, bolsevizmus, fascizmus, hitlerizmus, N. R. A. egyaránt a tömegekre építették fel hatalmukat, a tömegek segítségével és a tömegek javára kormányoznak. Igazat kell adnunk Ortega Y. Gassetnek, aki korunkat a tömegek századának nevezte. „Oly korban élünk, melyben a tömegek *mindenütt* beérkeztek. Az egész társadalom szinte egy tömegszállássá változott és mindenütt a tömegek izlése, akarata jut uralomra, akár jó az, akár kárhozatos” — írja Dr. Dékány István (L. „Emberismeret“ II. évf. 2 szám, 20 old.)

Igen sokan ebből a tényből következtetik a tömeglélektan tudományának kifejlődését. Azt mondják: az első igazi tömeglélektani munka, Gustav Le Bon: „A tömegek lélektana“ c. munkája, 1895 ben jelent meg, tehát e század küszöbén s azóta, különösen pedig a világháború után jelennek meg tömegestől az idevágó értekezések, mert *századunk a tömegek százada s a jelenség szüli a tudományt* (Mások viszont Aristoteles „phyzei zoon politikon“-jától, azaz Aristoteles ama megállapításától, hogy az ember természetétől fogva társas lény, egész a mai napig tudományos munkák egész hadseregét sorolják fel, melyek mind a tömegekkel foglalkoznak.)

Az igazság az, hogy tömegek minden században, alakultak, cselekedtek is, ismertek is voltak, de tudományos felkészültségünk nem volt megfelelő ahhoz, hogy kialakulásuk, cselekvésük és mibenlétük törvényeit eredményesen kutathattuk volna. A lélektan hatalmas fejlődése nélkül nem lett volna tömeglélektan s ma sem tudnánk többet a tömegekről, mint amennyit filozófusok, írók és történészek tudtak e tudomány kialakulása előtt, ami bizony nagyon kevésnek mondható. Figyelmen kívül hagyva azonban a tömegekkel foglalkozó tudomány történeti fejlődését, vizsgáljuk a tömeget mai ismereteink alapján.

Ami a tömegek tárgyalásánál e'sősorban szembeszökő, az az a régi észlelet, hogy a tömegbe került egyén egészen másként viselkedik, mint élete rendes körülményei között. A jámbor hivatalnok, vagy füszerkereskedő a tömegben vérszomjas és haláltmegvetően bátor hőssé lesz, amint ezt számtalan példa bizonyítja.

Hogy tárgyunknál maradjunk, az egykori leírások említik, hogy a Dávid Ferencet vállaira kapó tömegben az ősz Heltai Gáspár is ott volt. Nem állítjuk, hogy Heltai maga is vitte volna Dávid Ferencet, ezt már magas kora miatt sem tehette volna, hiszen 1568-ban már ötven éven felül kellett lennie s egészsége sem volt a legkifogástalanabb. Minden forrás már az „ősz“ Heltairól beszél s pár évvel később, 1575-ben már meg is halt. De, hogy nem ellenséges és hideg szemlélője volt az eseményeknek, következik abból, hogy a jelenet előtt még nem tartott Dávid Ferencsel, hiszen ép miatta vonult nyugalomba s a gyulafehérvári hitvitán is a „katholikus“, azaz a régi vallás alapján állók (Mélius pártja) részéről választatott a vita egyik bírójává, míg e naptól kezdve már az unitáriusok közé sorolja őt az egyháztörténet s a következő évben az unitáriusok mellett ad ki könyvet. (A Háló.)

Vannak olyan leírások is, hogy miután Dávid Ferencet a tömeg vállaira kapta, Heltait is fölemelte s Dáviddal együtt vitte a piaci nagy templomba, hol Heltai kijelentette, hogy újra visszatér a szószékre ígét hirdetendő s prédikálja: „Egy az Istent“-t. (Dr. Borbély: Heltai Gáspár, 65 old.) Ez a leírás történetünk problémáját csak még jobban kiélezi, mert föl kell tennünk, hogy Dávid Ferenc beszéde után Heltai kellett, hogy jelét adja egyetértésének vagy meggyőzetésének, mert különben a Dáviddal köz tudomásulag ellentétes nézeteket valló Heltait ugyan miért emelte volna vállra az unitarizmus igazságáért föllelkessedett tömeg.

Sok szempontból tehát arra kell következtetnünk, hogy igenis, a tömeg és Dávid Ferenc beszéde őt is elragadta s ha nem is vitte, de lelkesen követte Dávid Ferencet a főtéri templomba. Legyen azonban bárhogyan, Heltai nem lenne az egyedüli komoly és megfontolt férfit, akit a tömeg kiforgat megszokott viselkedéséből s rendkívüli cselekedet elkövetésére bír. S tulajdonképen itt kezdődik a tömegek megértése. Régen, ugyanis, azt hitték, hogy a tömeg valami önmagában álló, rendellenes alakulat, melyet hatalmába kerít valami különös örület, valami, az egyénen kívül és fölül álló erő. Vizsgálódásuk tárgyául hát nem az egyént, hanem ezt az egyénen kívüli és fölül álló erőt választották. Még Le Bon is azt hitte, hogy a tömeg az egyénétől teljesen eltérő módon viselkedik s benne egészen új jellemvonások lépnek fel. Csak mióta ismét visszatértek az egyén, a tömegbe került egyén, lélektani vizsgálatához, csak azóta haladhatott a tömeggel foglalkozó tudomány. Hogy

hasonlattal éljek, költők, írók, festők tekinthetik úgy az erdőt, mint valami önmagában létező valamit, de aki tudományosan is meg akarja ismerni az erdőt, annak az egyes fák megismerésével kell kezdenie. A tömegbe került emberrel nagyobb változás történik ugyan, mint amilyen különbség egy magányosan álló tölgyfa és egy tölgyerdő fái között van, — a hasonlat azonban annyiban mégis talál, hogy a tömeget nem lehet megérteni az azt alkotó egyének lélektani elemzése nélkül.

Vegyük tehát először az egyént a tömegen kívül. Az egyén lelki élete viláért sem valami egyszerű mechanizmus, hanem többfelől és többféleképpen ható, főleg tudattalan lelki összetevők eredője. Általánosságban az egyén lelkiéletét az „Én“ elnevezésével szoktuk nevezni. Ez az „Én“ két véglet-„én“-nek, az u. n. „ösztönös én“-nek és a „fölöttes én“-nek egymással való egyensúlyi viszonya szerint alakul. Az „én“-t létrehozó lelki összetevőknek egyik része, ugyanis, feltörekvő és kielégülni vágyó ösztönökből áll — ezeket nevezzük közös névvel „ösztönös én“-nek. Ezek azonban nem tudnak teljes egészükben a tudat felszínére kerülni és a külvilágban megvalósulni, mert a társadalom, melyben élünk, a maga törvényeivel, erkölcsstanával, jogrendszerével és vallásos elveivel ezeket a jórészt nyers és mindent eltipró ösztönöket szabályok és kérlelhetetlen akadályok óvintézkedéseivel fogadja. Ez által a társadalom védi embertársaink létérdekeit, viszont minket is véd embertársaink hasonló „ösztönös én“-jeivel szemben. A társadalom tehát ösztöneink lefékezését követeli tőlünk a maga szokásainak, törvényeinek és szabályainak szellemében s ezt a lefékezést, ezt a *gátlást*, melyet mindnyájan megtanulunk több-kevesebb mértékben saját magunk hajtani végre, — ezt nevezzük a „fölöttes én“-nek. (Nem tartozik tárgyunkhoz, de nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy tévesnek tartom azt a törekvést, mely a „fölöttes én“ fogalmával a lelkiismeretet teljesen megmagyarázhatni véli. Amennyivel felszínesebb és mulóbb tartamuk a társadalmi törvények az isteni törvényeknél — annyival mélyebbre kell néznünk, ha az emberi lélekben a lelkiismeret után kutatunk. Azt mondhatnók: a társadalmi törvényekhez való alkalmazkodás kifejleszti bennünk a „fölöttes én“-t, az isteni törvényekhez való alkalmazkodás pedig a lelkiismeretet.)

Ha már most azt vizsgáljuk, hogy mit jelent a „fölöttes én“ az emberi összesség szempontjából, arra az eredményre kell jut-

nunk,, hogy a „fölköttes én“ reprezentatív formája maga a társadalom, rendkívüli esetekben : büntető szervezeteiben, legtöbbször azonban csak a velünk összekötetésben levő emberek formájában. „Mit mondanak majd az emberek?“ — halljuk lépten nyomon s ezzel elárulják az illetők, hogy számukra a „fölköttes én“, a legfőbb kriterium : az emberek véleménye. Az emberek sokasága tehát az, mely elötktünk a társadalmi igazságot, törvényt, szokásokat szentesíti s tehát a fölköttes én, mint az egyén gátló apparátusa, oda figyel, mint legfőbb fórumra.

Ha már most az egyén tömegbe kerül, ott együtt látja az emberek sokaságát, azaz azt a legfelsőbb fórumot, melytől tartott s melynek nyomására „fölköttes én“-jét, ösztöneinek kitörését szabályozó *felelősség érzetét* magában kifejelesztette. Minthogy pedig együtt látja a tömegben ezt a „fölköttes én“-jét tulajdonképpen reprezentáló legfelsőbb fórumot, felelősség érzete gyengül, majd egészen megszűnik, azaz : saját „fölköttes én“-jét, saját gátló működését rábizza a tömegre, amelytől kapta, sőt, mint amely tulajdonkép azzal azonos. A tömegben tehát az egyén gátlásai megszűnnek, vagyis a tömeg által reprezentált fölköttes én jelenlétében elhallgat az egyéni fölköttes én. Az egyén azt teszi, amit a többség s így alakul ki a tömegnek az egyén normális viselkedésétől eltérő megnyilatkozása.

Ha azonban az itt elmondottakat a kerek kő történetéhez fűzzük, némi kiábrándulás fogja el az embert. Hát szóval az unitarizmus eme gyönyörű emléke ilyen összetevőkből fakadt? Józan ítélőképességüket, a társadalmi törvényeket szem előtt tartó „fölköttes én“-jüket elveszített emberek, felelősségérzetüket magukról ledobó férfiak tömegmegmozdulásából lett unitáriussá ez a város? És hát a kultúra, a civilizáció tényleg csak annyit jelentene — mert hiszen a „fölköttes én“ működése bennünk bizonyos fokig a mi civilizációnk, — hogy elég belekerülni valami tömegbe s egyszerre vége mindennek, azt tesszük, amit a tömeg s utat engedünk állati ösztöneinknek ?

Ezek a kérdések, persze, felötlenek, de tulkoraiak, mert a tömeget a fentiekkel még korántsem magyaráztuk meg.

Mindenekelőtt egyáltalában nem felel meg a valóságnak, hogy bármiféle tömegbe belekerülve máris elveszitenők „fölköttes én“-ünket, azaz rendes viselkedésünk megnyilatkozási formáit. Első sorban is különbséget kell tennünk a számbeli (kvantitatív) és a

élektani tömeg között. E kettő korántsem ugyanaz. A főteret zsúfolásig megtöltő embersokaság pl., mely bevásárlásait, esti sétáját végzi, nem nevezhető tömegnek, mert semmi közös gondolata, érzése, cselekedete, vagy vonása nincsen. Az sem tömeg még, mikor egy kirakatot pl. száz ember bámul, pedig itt már van valami összefogó bennük, azonos cselekvésük: a kíváncsi nézés. Ez azonban tulajdonképp még csak *párhuzamos cselekvés* részükről, de nem *közös cselekvés*. Inkább tömeg már pl. a színházban összegyűlt sokaság. A darab élvezése még csak párhuzamos cselekedet, de az egyik tapsolására kitörő tapsvihar, vagy a ragályos meghatottság, könnyezés, sírás: ezek már közös cselekmények. S itt rá kell mutatnunk arra, hogy a *közös cselekvés* az, ami a tömeget megkülönbözteti a csoportosulástól. Régen sokat beszéltek a *tömeghangulatról*. Erről épen nem lehet beszélni. A hangulat csendes tó, a tömeg viszont a tó feletti vihar, mely a hullámokat felkorbácsolja. A tömeg, ha igazi tömeg, nem is érthet meg bizonyos hangulatokat, mint pl. az idillikus hangulatot. Ez az emocionalitás csendes lenyugvása volna. A tömeg élete, ép ellenkezőleg, tulajdonképp felviharzás: lényeges oka ép az, hogy *sorsérzése* lett nyugtalanná. Ha pl. egy embercsoport látja, hogy a rendőrök valakivel kegyetlenül bánnak, könnyen tömeggé válik s megtámadja a rendőrt, mert a rendőr akármelyikükkel bánhatott volna kegyetlenül, tehát *közös sorsézés* támad az emberekben. Azt már Le Bon is tanította, hogy a tömeg rendszeren *erős élmény* (tűz, baleset, vagy a fenti példa) hatása alatt áll elő az egyébként csak sokasági csoportból. Ma már azt is tudjuk, hogy a „föltötes én“ magunkról való ledobását jelenti a „*tömegessé*“ létel, az meg rendszeren a *közös sorsézés*, sorsézésünk nyugtalanná válása kapcsán áll elő, rendszeren erős élmény hatása alatt. Az így keletkezett tömeget nevezzük „*lélektani tömeg*“-nek.

A kerek kő köré képződött tömeg esetében megértjük az *erős élményt*, sokan a „föltötes én“ áttételét is elfogadják, de mit jelent a sorsézés ennél a tömegnél? Mai szemmel nézve, mennyiben függött ennek a tömegnek a *sorsa* attól, hogy katolikusok, reformátusok, vagy unitáriusok lesznek-e a tömeg tagjai?

Ennek megmagyarázására tovább kell nyomoznunk a tömeg titkát s rá kell térnünk arra, amit a tömeglélektan a tömeg „*előéletének*“ nevez. (Ép, mint egy rendes büntügyi nyomozásnál is fontos a vádlott előélete.)

Rendezett viszonyok közt nehezen áll elő tömeg. Mikor azonban a társadalom rendes összetétele megbomlik, készül a talaj a tömeg kialakulására. Azt mondtuk volt, hogy tömegek mindig voltak. Igen, de az is kétségtelen, hogy egyes korszakok gyakrabban termeltek tömegmegmozdulásokat, mint mások. Nincs időnk a történelmen végigmenni ennek bizonyítására, elég, ha a jelen korra hivatkozunk, melyet Ortega Y. Gasset a tömeg századának nevezett. Ugyancsak ő mutatja ki, hogy a VI-tól a XIX. századig, tehát 12 századon át, Európa lakossága 180 millióra szaporodott. Viszont a XIX. századtól 1914-ig ez a 180 millió hirtelen 460 millióra szaporodott. Ez a hirtelen nagy szaporulat nem találhatta meg simán a maga helyét a társadalomban. A gépkultúra fejlődése, a sovinizmussá lett nacionalizmus, gazdasági válságok stb. hozzájárultak ahhoz, hogy ez a „felhalmozott emberi nyersanyag“, mely „mint zuhatag ömlik a történelembe“, a társadalom rendes kereteit szétfeszítette, munkanélkülisége, szenvedései során a társadalom rendező erejébe vetett hite megingott s célvilága a sok megoldási terv között elveszítette biztonságát, egységességét, nyugalalmát; amint a szakkifejezés mondja: „célüressé“ vált.

Ehez a helyzethez nagyjából hasonló körülmények tették nyugtalanná az 1568-iki Cluj lakosságának sorsérzését is. Tudjuk, hogy a rómaiak korában Napoca néven ismeretes municipium, majd colonia helyén 1178 körül új helység keletkezett szász és magyar lakossággal: a mai Cluj. Lassanként a szászok kerítették kezükbe a vezetést s mikor 1270-ben V. István városjelleggel ruházta fel e helységet, a szászok régebbi urbanitása ezt a vezetőszerpet még fokozta. Bár nem tartozott soha a *hét város* közé, Cluj mégis, mint szász város élt a köztudatban. A magyarság azonban a rövid békés korszakok alatt szintén kezdett az ipar művelésével foglalkozni, illetőleg kezdett a városokban is versenytársként lépni fel, nemesek költöztek be stb. úgy, hogy Cluj lakossága már 1409-ben (1406?), mikor Zsigmond király a kulcsos városok közé emelte, már körülbelül egyenlő arányban volt magyar és szász. A magyarok további szaporodása és sulyának növekedése következtében Mátyás király 1458-ban elrendelte, hogy a főbíró felváltva legyen a magyar és szász nemzetiségűek közül s a tanács és az esküdtek felerészben a szászok és felerészben a magyarok közül választassanak. Az ezután következő félszáz év alatt a magyarok száma még nőtt, ennek elle-

nére azonban a szászok kezébe került a vezetés. Épen a történetünkben szereplő gyulafehérvári országgyűlésre a kolozsvári magyarok panaszt és küldöttséget menesztettek emiatt. „A szászok a közöttük 1458 óta fennálló egység (Unio) és a mindkét felet megillető egyenlő jogbirtoklás megszegésével a kolozsvári plébános-választás és az ott alapított nagy templom használása jogát egyedül élvezik, nemkülönben a város egyéb ügyeinek intézésében is maguknak több jogot követelnek” — így szólt a magyarok panasza s kérték a királyt, hogy tanácsosaival az ügyet vizsgálta ki s az egység értelmében rendelje el, hogy a magyaroknak a nagy templom használatánál, plébánosválasztásnál, száz férfiak, bíró, esküdtpolgárok, iskolaigazgatók, kórházfelügyelők, egyháziak választásánál, kapuk őrzésénél, a közjövödelmek kezelésében, szóval minden városi ügy intézésénél a szász polgárokkal egyenlő jog adassék, illetőleg a kiváltságilag megállapított jog adassék vissza. (Jakab E.: Dávid Ferenc emléke. 115 old.)

Ilyen részletesen azért soroltam fel a magyarok sérelmeit, hogy abból kitűnjék: nem valami elméleti, képzelt sérelem miatt folyt évtizedek óta a harc a magyar többség és a hatalomhoz görcsösen ragaszkodó szászok között, hanem igenis életbevágó kérdések nyugtalanították a magyarokat, mert önrendelkezésük, kenyerük, sőt sok esetben életük is függött attól, hogy a magyarok is egyenlő részeseivé legyenek a város vezetésének. Fennállt emellett a túlnépesedés, melynek folytán sok olyan jövevény volt a városban, kiknek urbánitása, városi multja, viselkedési mechanizmusa nem volt s akiknek bejövetele a társadalom addig szilárd kereteit meglazította s a néphangulatot „tömegesítette”.

A tömeg előéletéhez tartozik még az u. n. „*motivum anarchia*”. Rendes körülmények között a legtöbb ember tudja, hogy az élet jelenségeivel szemben milyen magatartást kell tanusítania. Saját magunkviselésének indító okait igyekszünk tehát ehez mérsekélni és alakítani. Tudjuk, hogy pl. a kétszintűség motivuma a cselekvésünkben aljas dolog, viszont az odaadás, önfeláldozás szép dolog. Évezredek történeti fejlődés vezette rá a közösségeket arra, hogy sajátos „rangindex”-et fűznek az egyes motivumokhoz. Nem kifejezetten ugyan, de a hangsúlyon érezhetően. Beszéd közben a kiemelő, vagy lenéző hangsúly tudtul adja, hogy valaminő rangindex (*értékhangsúly*) van jelen. Ez az értékhangsúly, persze, nem csak erkölcsi, hanem vallási fogalmakra is vonatkozik. Motivumaink,

lelki rugóink tehát nem valami légtüres térből ugranak elő, hanem egy társadalmilag szabályozott lélektérből. Mikor azonban valami okból a társadalom keretei, intézményei megzavarodnak, az erkölcsi és vallásos fogalmak gyökérig ható támadásban részesülnek, akkor ez a motívum-skála is megbomlik, sőt néha az egész rangsor felborul. Ideig-óráig megy még a nemhitt értékszála alapján való élés, amint azonban az egyén igazi, tehát lélektani tömegbe kerül, egy kristályosító, tömegesítő mozzanatra azonnal összeomlik minden, előáll a *motívum-anarchia* s az egyén úgy dobja le magáról fölöttes énjét, mint egy megúnt bundát, ha meleg szobába lépett.

A kerek-kő tömegének előéletét kutatva, bőven kapunk bizonyítékot arra, hogy abban is volt motívum-anarchia. Gondoljunk csak arra a sok hitvitára, mely először a katolikusok és lutheránusok, majd a lutheránusok és reformátusok, legujabban pedig mind e vallások és az új, egy-Istent-hirdető nézetek között lefolylt. Ehez még hozzájárult a papok, iskolamesterek, egyházi vezetőemberek versengése, gyűlölködése, egymás elleni folytonos harca. A városi tanács nem győzi kérlelni, inteni, majd rendeletileg felhívni az ellenkező feleket, hogy a keresztényi életet ne csufítsák el saját viselkedésükkel. „Látja a város, hogy a papok és prédikátorok vetélkedése s egymás ellen való prédikálása mily rettentés botrányt okoz, mely mindinkább kimegy a nép közé, aminek eltávoztatására a tanács meghatározta, hogy a plebanus hivassék gyűlésbe s komolyan intessék meg, hogy szünjenek meg az egymás ellen való prédikálástól s csak azt hirdessék, ami Isten egyházának hasznára s gyarapodására van és nem okoz botránykozást“ — hangzik az 1565 február 6-iki gyűlés jegyzőkönyve. De már május 4-én a plebánus kérésére új rendeletet adnak ki a többi prédikátoroknak, hogy a „plebánus urnak a tartozó tiszteletet adják meg“ „egyik a másikat szöszékről ne vagdalja“ stb. stb. Egyik tanácsi határozat követi a másikat — nem sok eredménnyel.

Csoda-e, ha ezek a torzsalkodások tovább terjedtek s a polgárok közt is folytatódtak? S csoda-e, ha e személyeskedő viták és harcok során minden társadalmi illendőség felbomlott? Megállapíthatjuk, hogy a motívum-anarchia a kerek kő tömegében is meg volt és csak alkalmas pillanatra várt, hogy teljessé váljék.

Ez az *alkalmas pillanat* azonban, ez az igazi titok a tömeg kialakulásában. Miért, mikor és hogyan következik be a tömeg

cselekvővé válása? Az előéletet még részletesebben kifejthetjük, megmagyarázhatjuk, hogy miért és mennyire áll készen a *sokaság* a tömegesedésre, — de azt a pontot, azt a percet, ahol és amikor az tényleg, igazán tömeggé, lélektani tömeggé válik, nem olyan egyszerű megjelölni.

Vannak tömeg-jelenségek, melyek pathologikus, rendellenes lelki összetételű embereknél jönnek létre. Ezeket a tömeglélektan a „*tömeges utánczó hisztériák*“ szakkifejezés alá sorozza. Ilyenek a táncoló dervisek, vagy az apácakolostorokban, esetleg iskolákban előforduló tömeges rémületek, rángások és reszketések s ilyenek voltak a középkori tánc-epidémiák. Voltak teljesen vallásos jellegű tömeges utánczó hisztérikus tünetek is, minőt például Bechterew beszél el a múlt század Oroszországból, amikor 25 ember egy tébolyban szenvedő apáca hatása alatt elevenen eltemettette magát. Világos azonban, hogy ebbe a csoportba a normális tömegjelenségek nem sorozhatók, annál kevésbbé a kerek kő tömege.

Van egy másik tömegjelenség is, a pánik, melyről régen azt mondták, hogy a rémület következtében teszi homogénné a tömeget. Ha egy áruházban füstoszlop gomolyog fel az egyik sarokban, valaki elkiáltja magát: tűz van! — már az egész vásárló közönség hanyatt-homlok rohan, tipródik a kijárat felé. Ma már tudjuk, hogy ez nem igazi tömeg, hiszen a veszedelem a jelenlevőket, mint egyeseket fenyegeti, minden emberben külön ébred fel az életakarát, tehát kollektív egységet hiába keresünk ebben a csoportban s ezért az nem nevezhető lélektani tömegnek. A kerek kő tömege ide sem sorozható.

Az igazi tömeget a *közös érdek, vagy a közös érdeklődés* köti össze s indítja cselekvésre, csak az így előállott tömeget nevezhetjük lélektani tömegnek. Ebből a szempontból a kerek kő tömege ide sorozható lenne, mert közös sorsérvése megteremtette benne a közös érdeklődést s ezután a közös érdeket: a kibontakozni akarást a jelen bizonytalan állapotából. Az ilyen tömegek azonban ismét két nagy csoportra oszlanak: vannak olyanok, amelyek *rombolni* indulnak együtt, ezeknek tömeggé válását aránylag könnyű megmagyarázni a „fölttes én“ elvetése után uralomra jutott „ösz-tönös én“ indításaiból. A kerek kő tömege azonban ezek közé sem sorozható, mert nem ment rombolni.

A másik csoport valami *építő* cselekedetre alakul tömeggé, mint a kerek kő tömege is s az ilyen tömegesedés létrejöttét meg-

magyarázni már körülményesebb. Különösen, ha még az építő irányu tömegesedésen belül is felismerjük e kerek kő tömegének saját külön jellegzetességét, mely kifejezetten *vallásos*. Vallásos jellegzetességű tömegeket fel lehet sorolni a történelemben sokat, de ezek nagyrésze romboló irányzatú. A középkori képrombolók, a reformációkorabeli oltár, szentkép stb. pusztító tömegek azonban a fenti első csoportba tartoznak s azok közé az építő irányzatú kerek kő tömege újólag nem sorolható. *Építő irányzatú vallásos tömeg* alig egy néhány található a történelemben. Ilyen volt a virágvasárnapi tömeg, a pünkösdi tömeg s ilyen a kerek kő tömege. E csoportosítás egyúttal megfelel arra a kiábrándító kérdésre is, hogy hát vajjon az unitarizmust, a társadalmi formákat, a „fölköttes én“-t magukról lehányt tömegelemek vezették be a történelembé? Ha a kereszténységet vezethette be a pünkösdi tömeg, s ha a názáreti Jézusra nem volt lealázó a virágvasárnapi tömeg, akkor az unitarizmusra is csak dicsőség lehet a kerek kő tömegének megmozdulása.

Hátra van még azonban, hogy *mi okozza* az ilyen építő természetű tömeg tömegesedését, azaz előállását. A tömegelektan a „vezető“-ben találja meg a feleletet. S tényleg, a virágvasárnapi tömeget a názáreti Jézus megjelenése indította arra, hogy kövek helyett virágokat szórjon az előzőleg annyit szidott új prófétára. A pünkösdi tömeget a tanítványok s első sorban Péter elragadtatót beszéde, a nyelveken beszélés (glosszológia) birta a megkeresztelkedésre. A kerek kő tömegének pedig volt Dávid Ferenc. Igen, az építő irányzatú tömeg tömegesedésének oka: *a vezető*.

Mint ahogyan a kristályosítani kívánt s előzőleg besűrített oldatba sokszor egy már kész kristályt kell tenni, hogy a kristályosodás folyamata meginduljon, azonképen kell az egyébként lelkileg kész tömegnek a vezető, hogy az építő irányú tömegesedés létrejöhön.

Tömegelektanilag ezt így lehet megmagyarázni. Láttuk, hogy az egyén lelkében, ha lélektani tömegbe kerül, mélyreható változás megy végbe. Fölköttes énjét ledobja magáról, azaz: fölköttes énjét a tömeg jelenlétében már nem saját magára nehezeden látja, hiszen a tömeg maga a fölköttes én (Persze, fajok, nemzetek és egyéb adottságok korlátolják az „én“ tömegessé lételetét. Fehér ember négerrek között, magyar ember románok között stb. nehezebben lesz s különösen építő irányú tömeg-lénné.) Fölköttes énjétől megsza-

badulva pedig előtérbe nyomulnak benne ösztönös énje diktátumai. Már most az ösztönös én benyolult összetételű összetevői Freud szerint kétfélék: egyik fajta megtartani és egyesíteni akar, s ezeket nevezi Freud (a tradicionális ethika szempontjából igen szerencsétlenül) *erotikus* ösztönöknek, — a másik pusztítani és ölni akar s ezeket ugyancsak Freud *agressziós*, vagy *destruktív* ösztönöknek keresztelte el. Az építő, megtartó és egyesíteni akaró ösztönök Platon Szimpozionja Erosának értelmében erotikusak, tehát minden affektív, teremtő-érzelmi ösztön idetartozik. Ma már Freud újabb neveket is adott e fogalmaknak s az erotikust elnevezte „élet-ösztön“-nek, az agresszív, vagy destruktivat pedig „halál-ösztönnek.“ Természetes már most, hogy a halál-ösztön felszínre törése könnyebb, magától jövőbb, hiszen ez természetében rejlik. Ezért gyakoribb és könnyebb a romboló tömegek előállása. Az életösztön viszont — ismét csak természetesen, mert természetéből kifolyólag — lassabban jut uralomra a tömegben s ezért van szükség az építő irányú tömeg tömegesítésénél vezetőre. Milyennek kell lenni végül a vezetőnek, hogy a tömegesedést az életösztön előhívásával építő irányulag váltsa ki.

1. Mindenekelőtt „*érzileli vezető*“-re van szükség. (Dékány). Amit az egyén a tömegben tesz, ösztöneinek megfelelő, azaz ösztönei érdekében tör ki és cselekszik, hogy azokat maradéktalanul kielégítse. Otthon, egyedül-létében, nyugodtan folytathatja a mérlegelést ösztönei és gátlásai, ösztönös énje és fölöttes énje között, otthon az érzelem és az értelem kettősen latolgató művelete folyik. De a tömegben főként ösztöneit akarja rabságukból a tett szintpadára juttatni. A vezetőnek tehát ehhez kell igazodnia. Nem érvekre és beható bizonyításokra van tehát szükség, mert hiszen ezáltal ép a tömegesedés lehetőségét tenné lehetetlenné: az érvelés visszaadná az egyénnek elvesztett, azaz ledobott fölöttes énjét.

Dávid Ferenc is, tehát, a kerek kő tömegét érzileli uton ragadhatta csak magával. Semmiképen sem lehetett tehát akkor és ott szárazon érvelgető, racionalista szórszálhasogató. Semmiképen sem lehetett az abszolút racionalizmus ama megtes'etülése, amilyenek pl. Ravasz László festi: „Csupa elméletember, akinél az intellektus egészen külön, szinte magányos életet folytat — írja Ravasz Homiletikájában. — Nagy érzések vihara nem korbácsolja fel és gondolatai nem sugároznak bele nagy érzelmekbe... Ez a csupa ész-ember — e szót hétköznapi értelemben használtam —

egész óriási erejét dialektikázásban forgácsolta el.“ Ha Dávid Ferenc tényleg ilyen lett volna, a kerek kő tömege sohasem alakul ki. Ravasz László itt ugyanabba a tévedésbe esett, amibe mindazok beleestek, akik Dávid Ferenc megítélésénél csak *írásait* vették figyelembe. Hogy Dávid Ferenc vitairatai, könyvei az értelem és a száraz, boncoló logika módszereivel vannak megírva, ez érthető, mert ő tételei bizonyításánál nem akart kitérni a kérdések feleletet váró logikája elől. Hogy beszédei jórészt szintén ilyen feldolgozásban maradtak ránk, ez még a mi homiletikánk feladatai közé tartozik, hogy kiderítsük, vajjon nemcsak beszédvázlatok azok? vagy esetleg szintén vitázásra szánt kivonatok-e? Hiszen mindazok, akik Dávid Ferenc *életének eseményeit* is mérlegelték, Dávid Ferencet ragyogó szónoknak jellemzik, aki „mikor tárgya mellett felhevült, meggyult maga s meggyújtotta a sziveket“ ... „akinél az érzés melegsége, mellyel a szépet, jót és igazat festette, tiszteletet költött, lelkesedése mindent magával ragadott.“ (Jakab E.)

2. Az érzelmi jelleg mellett az építő irányzatu tömegesedés kiváltására képes vezető másik tulajdonsága a *határozottság* kell, hogy legyen. „A vezetőnek feltétlenül határozottnak, egész énjével egy irányban beállítottanak, fanatikusnak kell lennie — írja Ágoston Wirkmann — aki a legkisebb mozdulattal sem árul el mást, mint amit hirdet, vagy tesz, mert ez már megingathatja a tömeg hitét s elveszti bizalmát abban a nem valószínűságot fölötte énben, amit épen határozottsága és egyöntetősége formált ki.“ „A legkisebb ingadozás újra kiugrathatja a tömegben a valódi fölötte ént és akkor előáll a tömeghangulat teljes megfordulása, vagy a pánik.“ (U. o.)

Ha a motívumok anarchiájára gondolunk, fenti követelmény még természetesebbnek tűnik fel. A vezetőnek a labilissá vált tömegítéletet meg kell tudnia fogni, az értékelés khaoszát, legalább is részben és pillanatnyilag meg kell tudnia szüntetni.

Hiszen a kerek kő tömegének előéleténél láttuk, hogy egyik főbaj ép az volt, hogy a kolozsvári állapotok elvadultak, egyik pap a másikat „vagdalta“, úgy, hogy a végén nem bíztak már a polgárok senkiben és semmiben.

Hogy Dávid Ferencben meg volt ez a határozottság, azt minden tetteiből láttuk s Deva várának börtönében vállalt mártírsorsa feltette a koronát a bizonyítékokra. Még a református Pokoly is azt írja: „Lettek legyen bárminők erényei és fogyatkozá-

sai, az a készség, mellyel meggyőződéséért mindenkor, minden melléktekintetek nélkül sikra szállt, amellyel kész volt érette még életét is feláldozni, az erdélyi reformáció igazi hőségé avatják őt.“ (Az Erdélyi Református Egyház Története. I. 182 old.)

3. A vezető *példaadása* a harmadik kellék. „A vezető példával jár elől s a példa végleg megpecsételi a tömegmegmozdulás sorsát. A példa, amivel a vezető megnyitja a tömeg vágyainak zsilipjét, buzdítás az egyénre, aki most már maga is cselekszik, még pedig szabadon és büntetlenül (legalább is a saját fölöttes énje részéről a büntudat legcsekélyebb árnyalata nélkül) — írja Ágoston Wirkmann.

Dávid Ferenc példaadása itt a sorsvállalásban mutatkozott, mellyel az igazság mellett az országgyűlésen is megállt. A tömeg egyénei, ha azelőtt félték meggyőződésüket követve unitáriusoknak vallani magukat, az országgyűlésről diadalmasan hazatérő Dávid Ferenc megpillantásakor levetkőzték ezt a félelmet. Ezért követi ezt a tömeg megmozdulást az unitáriussá való létel. (A hagyomány szerint egész Kolozsvár unitáriussá lett.)

Igaz, hogy a példaadásnak magában a tömegben kell megtörténnie. Ez a példaadás itt Dávid Ferenc megjelenése volt s talán beszéde is, melynek tárgyáról csak annyit tudunk, hogy az az egy Istenről szólott.

4. A vezetőnek meg kell továbbá éreznie, hogy mit kíván általánosan az egyének ösztönös énje és ezekre a vágyakra egész énjével rezonálnia kell. (Ágoston Wirkmann.)

Dávid Ferenc saját kívánsága itt amugy is találkozott a tömeg kívánságával. Kivántak a cluji polgárok; megélhetési és elhelyezkedési biztonságot, a város vezetésének magyar részről való fele-fele arányú részesevése révén. Ugyanezt hozta nekik Dávid Ferenc. Kivántak továbbá értékállandóságot, az igazság érvényre jutását. Ugyanezt hozta Dávid Ferenc. Hogy emellett a momentán hangulatot mennyiben érezte meg és mennyiben indult ki abból, erre nézve bizonyágunk csupán a tömegesedés létrejötte, ez azonban bőséges bizonyág.

5 A vezető iránti újabb követelmény az, hogy *tudjon a jövőre nézve biztató, megnyugtató, felemelő igéretet* tenni.

Dávid Ferenc ezt annál is inkább megtehetette, mert maga is hitt igazságának diadalában. Sőt, nemcsak földi diadalban, hanem isteni közbeavatkozásban is. Híres mondása, melyet a hagyomány

szerint börtönében félhangosan mondogatni szokott: „a pápák kardja, a kereszt, a halál képe — semmi sem fogja az igazságot útjában feltartani“ — még csak általános sikon mozog. Hogy azonban ő tényleges isteni közbeavatkozásban is hitt, bizonyítja a „Rövid magyarázat“ második része, melyben az antikrisztus hatalmának végét s az Istenországa, Jézus eljövetele s ezer évi uralma bekövetkezését jövendöli meg. Ennek bekövetkezését az „1570-ik esztendőre várják a hivek“. Ez utóbbi kitétel *nem* az ő saját, hanem hivei számítgatását mutatja. Hogy azonban hitt Jézus uralmának a földön való megvalósulásában, az elvitathatatlan. Aki pedig így és ilyenekben hitt, az ígérhetett is hiveinek, hiszen saját meggyőződését mondotta csak el.

Még sok szempontot tárhatnánk fel, melyek a tömeg kialakításának tényéből dicsfényképen verődnének Dávid Ferenc alakjának megvilágítására. De már az itt elmondottak is elég fényt adnak ahhoz, hogy Dávid Ferenc ne mint racionalista és könyvszagu bölcsességet hirdető, vagy mindig csak boncolgató „csupa-ész ember“ jelenjék meg előttünk, hanem, mint próféta, vallásos reformátor, aki érzelmi világa erejével többet látott és többet ért el, mint amennyit csupa-észével még csak meg is kísérelhetett volna. Természetesen érzelmi világának megnyilatkozása értelmi tisztázások, elmélyedő tanulmányok után jelentkezett, de ekkor annál nagyobb, annál biztosabb lobogással.

Jelenjék meg hát előttünk a kerek kő, az ezt körülvevő sokaság és főként Dávid Ferenc a kövön. S nézzük őket azzal a szeretettel és lelkesedéssel, ami mindannyiuknak méltán kijár. Unitárizmusunk csak akkor válik ismét mindent átható, felemelő és megszentelő erővé bennünk, ha lelkünkben — a meggondoló ész alapot rakó munkája után és mellett — az a hit, az a hév és az a láng lobban fel, mely a kerek körül vállain vitte Dávid Ferencet az unitárizmus felkelő napja felé.

Szent-Iványi Sándor.

Néhány szempont a hitoktatáshoz.

(Különös tekintettel az I. II. elemi osztály hitoktatására.)

II. Közlemény.

4. A gyermek vallása. A gyermeklélektan már a mult század végén szépen virágzott, ellenben a gyermek vallásának vizsgálásával csak a huszadik század elején kezd foglalkozni a tudomány. Módszere a beszélés, önmegfigyelés és laboratoriumi megfigyelés.

Amikor a kis gyermek vallását vizsgáljuk (3—7 éves kor), hiába keressük néha a vallásosság két jellemző vonását: a szentség tiszteletét és az Istennel való közösséget. Hiába kívánjuk, hogy vallása, mint aktivitás nyilvánuljon meg életében, mert ez a valószínűségben csak igen kivételes esetekben tapasztalható.

Mindenekelőtt kérdezhetjük, hogy egyáltalában van-e a gyermek lelkében minden külső vallásos ráhatás előtt valamilyen vallásos csira? Spranger szerint (Psychologie d. Ingendaltes 286.) biztosra vehető, hogy a vallásos élet a gyermekbe nemcsak belenevelődik, hanem spontán indítások folytán is előáll. Nagy általánosságban az a felfogás uralkodik, hogy a gyermeklélekben a vallásos csira lelki adottságaiban benne van és külső hatásokra fejlődésnek indul.

A gyermek érzi a maga kicsinységét, gyöngeségét és érzi, hogy mindenkivel szemben függő viszonyban van.

A függésérzet a gyermeket önzővé, sőt igen gyakran környezetének zsarnokává teszi. Ennek következménye a félelem és gyávaság is. A félelem a vallás magja. A gyermek fél az állati hangoktól, szokatlan természeti jelenségektől (vihartól), csunya, torz, ismeretlen tárgyaktól, a sötétségtől. Ilyenkor menedéket keres az erősnél, a hatalmasnál, akinek védelme alatt biztonságban érezheti magát. Ez rendesen a szülő, majd valaki, aki ennél is erősebb: Isten. Kabisch szerint a gyermek először nem Istent találja meg, hanem isteneket: a tápláló keblet, az ápoló kezét és a parancsoló kicsi énjét. Ez az utóbbi a hamis, vallás és Isten nélkül való.

Az anyai kebelbe, az ápoló kézbe vetett bizó hit, az a néhány első lépés, mely Istenhez vezet. Egyébként az az erősebb valami, amire rábizza kicsinységét, a gyermek istene, nem a mi mennyei Atyánk, hanem a gyermek fantáziájában született lény: állat, jó öreg ember, vagy tárgy, pl. a templom tornyán levő kakas. A gyermek a világot először képzeletével ismeri meg. Környezetét animisztikusan lelkessé teszi. Egy tudománnyal foglalkozó apa dolgozó szobájába belépett négy éves kislánya. A tudós, hogy munkáját zavartalanul folytathassa, a szobában szaladgáló leánykájának néhány elhasznált gyufaszálat adott, hogy játszék velük. A leányka a szőnyegre ült és „Jancsi-Juliska meg a boszorkány“ meséjét játszotta a gyufákkal. A tudós nyugodtan dolgozott egy darabig, de egyszer csak éles gyermeksikoly zavarta meg. A lányka reszkető ajakkal kérte az apát „... vedd el a boszorkányt, mert nem tudok többé hozzányulni.“ Mi történt? A gyermek nem csak gyufaszálakkal játszott, hanem a fantáziája által megelevenedett alakokkal. A képzelő erő intenzitása élő alakokká varázsolta a gyufaszálakat.

A gyermek az Istennek a világ dolgaiba való beleavatkozását közvetlennek gondolja. Az elmúlt évek egyikében két hét éves leányka a kertemben összetett kezekkel járt-kelt a gyéren termő barackfa alatt és hangosan imádkozott: „Édes jó Istenem, adj nekem egy barackot!“ Amikor a fűben ráakadtak a barackra, örömmel kiáltották: „A jó Isten meghallgatta imánkat.“ Ez a példa is mutatja, hogy a gyermek vallása az önzés fokán áll.

Némely gyermeknél már jelentkezik az Isten iránti tisztelet. Ráébred arra a tudatra, hogy az akaratával való szembehelyezkedés büntetést von maga után. Itt már közel áll a bűn lényegének felismeréséhez.

A szokatlan természeti jelenségek, vihar, villámlás, a gyermekben sokszor vallásos félelmet, Isten iránti csodálatot és gyakran bűnbocsánatot is váltanak ki. Kabisch „Gottes Heimkehr“ c. regényében a következőkben egy márciusi vihar által keletkezett élményét írja le: „Anyám“, — mondtam — „milyen borzasztó szelet csinál a nyirfa.“ Nem a nyirfa csinálja, hanem a szél rázza a fát. Emlékszel úgy-e, hogyan kergeti ősszel a leveleket is az uton. A csodálkozás szünete. Majd a következő kérdés: „Honnan jön a szél?“ „Az a jó Isten csinálja.“ „Ujra a jó Isten és alázatos borzongás rendített meg. Ujra a jó Isten. A szél titka megoldódott és én tudtam most már, honnan jön és hová megy. Ezen

óra, ezen fa és ezen tavaszi vihar által megnyilatkozott nekem az egész természet rejtélye. Minden mögött Ő állott, csendben, alkotó munkában, mint a kertész a kertben. Nem volt számomra több miért és azért, a világ nem rejtett több titkot; volt és Isten által volt.“ (Das neue Geschlecht 160. oldal.).

Szabó Dezső gyermekkorában éjjel rémeket látott. Sokszor bűnbánó imával kérte Istent, hogy oszlassa el a sötétséget.

A gyermekkor megrázó erejű élményei sokszor pillanatok alatt kiesnek a lélekből, valósággal eltűnnek. De vannak olyan vallásos élmények is, melyek az egész életen végig kísérik az embert. Hetedik éves koromban súlyos tüdőgyulladásban szenvedtem. A krízis éjjelein, amikor félelmetes látások gyötörtek, hirtelenül felültem az ágyamban és hangosan imádkozni kezdtem. Imám befejezése után megnyugodva békésen elaludtam. A krízisen átestem és rohamosan javult az egészségem. Ezt a jelenetet virrasztó családom és a kezelő orvosom is látta. Sokszor beszélünk erről. De én gyermeki szívemben fenséges remegéssel gondoltam mindig erre a megrázó erejű élményre, amiből az Isten iránti mélységes bizalmam született meg. Ez az élmény ma is különös remegő érzéseket ébreszt bennem, amikor az emlékezés napsugaraiban megújul.

A gyermek sokszor kettős lelki életet él. Az egyik a családi hajlék vallásos, imádkozó meghitt élete. A másik a cselédség és az utca környezetében megélt világ. Ebben gyakori a rémmesék borzalma, a hitetlenség megnyilvánulásai, a káromkodás, bűnök kitervezése és végrehajtása. Ez az egymás mellett levő két világ rányomja sajátos bélyegét a gyermeklélekre és sok vergődést és szenvedést okoz a gyermeknek. A hit és hitetlenség, a jó és rossz játékszerévé lesz és e játék sokszor végzetes útra sodorja.

E. Spranger említett munkájában azt mondja, hogy a gyermek vallásos fejlődése nagyon különböző és pedig aszerint, hogy fokozott vallásos atmoszférájú házból, esetleg józan átlagos vallásos környezetből, vagy pedig egyháziatlan és minden keresztényies életellenes szülő házból származik. A környezet nagy jelentőségére utal ezekben a híres berlini tudós. De nemcsak a környezet, hanem a gazdasági élet, a kor szellemisége és még sok szinte megfigyelhetetlen tényező befolyásolja a gyermek vallásos életét.

Még csak azt kívánom megemlíteni, hogy a nembeli különbség 7—9 éves korig a gyermek vallásos életére nincs lényeges

befolyással. Ellenben 10—12 éves kortól már a testi állapot változásai a vallásos lelki megnyilatkozás némi eltolódásokat mutat. Kilenc éves korig a testi állapot: egészség-betegség szerint befolyásolja csupán a vallásos életet.

A fentiek alapján láthatja a hitoktató, hogy nem lehet a gyermek vallásosságát határok, szabályok közé zárni, nem lehet egységesnek tekinteni, csak azt lehet megállapítani, hogy bizonyos lelki tulajdonságok a gyermeket határozottan képesítik vallásos élményekre. De ezek az élmények mind egyéniek és az egyiknél való létezése nem jelenti azt, hogy szükségszerűen léteznie kell a másik gyermeknél is. Némely gyermeknél alig jelentkezik egy-egy vallásos élmény, másban pedig a szokottnál sokkal fokozottabban lép fel (vallásos geniek).

A 6—7 éves korig, vagyis az iskolabajárás előtti időben a gyermekben a vallásosság csak gomolygó szürke köd, melyben mint ragyogó gyémánt csillan meg egy-egy ködporszem. A hitoktatásnak kell az égre hoznia a fényes arany napot, hogy a köd eloszoljék és a gyermeki szívbe belesugározzék az életet adó mennyei fény.

A gyermeket ki kell emelni az önző, érzékekhez tapadó valásból és a lelki vallásosság magaslataira kell vezetni, hogy bensőséges lelkiségben találja meg életének legfőbb erőforrását. Mi nem foglalkozunk ezzel a kérdéssel, hogy van-e jogunk erre, vagy nincs, mert nekünk Istentől való hivatásunknak és Jézus parancsának kell eleget tennünk, amikor a gyermekeket vallás-erkölcsi nevelésben részesítjük. Csupán azt kérdezzük, hogy munkánkat hogyan kell elvégeznünk.

Dobai István.

(Folytatjuk.)

A német egyházi válság.

A német egyházak nehéz helyzete ismét magára vonja a világ figyelmét. Hősies ellenállásuk a mindent lenyűgöző nemzeti szocialista állammal szemben legendássá vált s bámulatba ejthette azokat, akik a vallást olyannak tekintik, mint ami erejét veszítette a modern világban. Egyik kísérlet a másikat érte azon céllal, hogy lerombolja az egyházak szellemi függetlenségét, azonban eddig sikertelenül. Szigorú elméleti alapon természetesen nem létezhetik szellemi függetlenség egy totalis államban, minthogy minden vélemény, hit, vagy gyakorlat alá van rendelve az államvezető szélsővének, vagy akaratának. Mindazonáltal tény, hogy a német egyházak ellenállása oly határozott, hogy minden kísérlet, amely arra irányult, hogy tanításaikat egy meghatározott hitfelfogás szintjére kényszerítsék, meddőnek bizonyult.

A protestáns ellenállás, amint egyes hitvalló egyházcsoporthozak szerint megnyilvánult, szigorú, orthodox teológiában érezte visszahatását s néha inkább csökönyszernek, mint észszerűnek látszott. Vezetőinek bátorsága azonban kétségtelen s még a legmérsékeltőbb lutheránus püspöki egyházak is erőteljes ellenállást tanúsítottak az állam szélsőséges kivánalmaival szemben. A katolikus egyház gyanakodva bár, de óvatosan figyeli a helyzetet s reménytelenségében is abban reménykedik, hogy a hagyományos elvei ellen való fenyegetések dacára s ha nagy nehézségek árán is, meg tudja őrizni semlegességét az állammal szemben. Ha ez számára lehetetlen lesz, ellenállása bizonyára nyugtalanító tényezőjévé válik a nemzeti szocialista politika további alakulásának.¹ Hogy mivel járt az eddigi politikai irányzat, a „Times“ így foglalja össze:

„Papok börtönöztettek be, papnövendékek üzetek ki s üldöztettek el az egyetemekről, fiatal emberek, akik nemzetközi társaságok által hozzájuk juttatott Bibliákat olvastak, börtönbe kerültek s az ifjuság nevelése olyan rendszerrel szerveztetett meg, amelyet a püspökök „tetszhalott kereszténység“-nek neveznek. A

¹ Az ellentét a husvéti istentiszteletek alatt teljesen kiéleződött. Szerk.